

12. Майоров, О. В. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею / О. В. Майоров // *Ruthenica*. – 2008. – Т. VII. – С. 105-129.
13. Майоров, А. В. Рассказ Никиты Хониата о русско-византийском военном союзе в начале XIII века // *Русские древности. Сборник научных статей. К 75-летию проф. И. Я. Фроянова* / Под ред. А. Ю. Дворниченка. – 2011. – С. 164-181.
14. Мутафчиев, П. Изток и Запад в европейското Средновековие. Избрано / П. Мутафчиев. – София, 1993.
15. *Никиты Хониата* история, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Пер. под ред. В. И. Долоцкого // *Византийские историки, переведенные с греческого при С.-Петербургской Духовной Академии*. – Спб., 1860. – Т. 1: 1118-1183.
16. *Никиты Хониата* история, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Пер. под ред. Н. В. Чельцова // *Византийские историки, переведенные с греческого при С.-Петербургской Духовной Академии*. – Спб., 1862. – Т. 2.: 1186-1206.
17. *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.)* / Пер. О. Г. Большакова, А. Л. Монгайт. – М., 1971.
18. Расовский, Д. А. О роли чёрных клобуковъ въ истории древней Руси / Д. Расовский // *Seminarium Kondakovianum*. – 1927. – Т. I. – С. 93-109.
19. Юрасов, М. К. К вопросу о дате похода Мануила I Комнина в Венгрию в ответ на нападение венгерского короля Гезы II на Галич / М. К. Юрасов // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – 2011. – Вип. 20. – С. 761-768.
20. Madgearu, A. Confrontations between Hungary, the Byzantine Empire and Bulgaria for the Belgrade–Vidin Border Region / A. Madgearu // *Transylvanian Review*. – 2013. – Vol. 22. – P. 125-133.
21. Makk, F. The Arpads and the Comneni: political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century / F. Makk / Translated in English by György Novák. – Budapest, 1989.
22. Βαρζός, Κ. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν / Κ. Βαρζός. – Θεσσαλονίκη, 1984. – Τ. Α.

Візантійський чинник розвитку склярства на Русі

Курдина Юлія Михайлівна

Курдина Юлія. Візантійський чинник розвитку склярства на Русі. У статті висвітлено роль візантійського чинника для розвитку склярства в Київській Русі. Розглядається взаємодія руських та візантійських склоробів, а також особливості запозичення секретів ремесла. Увагу приділено географії склоробних майстерень на Русі, а також візантійським імпортованим виробам, на основі чого робляться висновки стосовно майстерності місцевих склоробів.

Ключові слова: візантійський чинник, рецепт скла, склоробні майстерні.

Курдина Юлія. Візантійський фактор розвитку стеклоделія на Русі. В статті освещена роль византийского фактора для развития стеклоделія в Киевской Руси. Рассматривается взаимодействие русских и византийских стеклоделов, а также особенности заимствования секретов ремесла. Внимание уделено географии стекольных мастерских на Руси, а также византийским импортными изделиями, на основе чего делаются выводы относительно мастерства местных стеклоделов.

Ключевые слова: византийский фактор, рецепт стекла, стекольные мастерские.

Kurdyna Julia. Byzantine factor of glazing development in Ruthenia. The article highlights the importance of Byzantine factor of the glazing development in Kyiv Ruthenia. We consider the interaction of Ruthenia and Byzantine glaziers, and also borrowing tricks of the trade. The attention is paid to the geography of glazing workshops in Ruthenia as well as Byzantine imports, based on which the conclusions regarding the causes of long-term demand for Byzantine products are made.

Key words: Byzantine factors, glass formula, glazing workshop.

Скло – один із найдавніших штучних матеріалів, винайдення якого відносять до V тис. до н. е. Географія скловиробництва постійно розширювалася, а після падіння Римської імперії центром світового склярства стала Візантія. Вже у 323 р. Константин переселив склоробів з Риму в Константинополь [22, с. 169]. Також склярів було внесено до списку тридцяти п'яти привілейованих професій, які не платили податків. Тоді ж існував поділ склярів на два цехи: вітраріїв

(видувальників) та діатретаріїв (шліфувальників і гравірувальників) [10, с. 94]. В IV ст. в прудо-дністровському регіоні черняхівської культури зустрічаються візантійські намистини, виготовлені з соди, вапна та піску. У V – VII ст. на території Східної і Північної Європи майже нема візантійського скла, однак з поживленням економічних стосунків вже з IX ст. росте кількість знахідок [22, с. 173 – 177]. А з прийняттям християнства на Русі виникли об'єктивні умови не лише для налагодження ширшої торгівлі з Візантією, а й для розвитку власного скляного виробництва.

Питання зародження та розвитку склярства на Русі знайшли найбільш широке відображення у працях Ю. Шапової [22, 23], М. Безбородова [2] та Н. Качалова [10]. Однак у них обмежені відомості про скло галицько-волинських земель, що можна пояснити станом матеріалів про склоробство даної території на момент виходу праць. Ця прогалина суттєво ускладнює вивчення географії склоробства. Крім того, більш глибокого вивчення потребує питання візантійського чинника у склоробстві Русі. Саме таму метою статті є висвітлення впливу Візантії на зародження скляного виробництва в Київській Русі та взаємовідносин руських і візантійських майстрів.

Вже у римський час на території Прикарпаття існувала склоробна майстерня, виявлена М. Смішком на поселенні III – IV ст. біля с. Комарів. При дослідженні склоплавильної печі було зібрано значну кількість предметів, пов'язаних із скляним виробництвом. Це уламки різних посудин, куски скляної маси, скляні краплі, нитки, обрізки скла [21, с. 7]. Окрім цього на поселенні виявлено залізний рогаць, залізний черпак з довгою ручкою, товстостінний глиняний тигель, частини трьох глиняних форм з рельєфними реберцями всередині, в яких видували скляний посуд, та чимало плінф, яким вимощували дно склоплавильних печей [18, с. 78]. Однак через відсутність аналогічних знахідок у цій місцевості виявлену майстерню можна вважати яскравим прикладом т.зв. «римської вуалі».

Натомість візантійська склоробна традиція у містах Північного Причорномор'я найбільш яскраво засвідчена склоробним комплексом у Херсонесі [19, с. 54]. Фрагменти скляних виробів знаходилися у шарі I – IV ст. [3, с. 72]. Під час вивчення виробничого комплексу тут було виявлено залишки печі, велика кількість уламок скляних виробів (посуду та віконного скла), відходи виробництва. Матеріали археологічних досліджень дали підставу Г. Белову висловити твердження про ймовірність кількох скляних виробництв у місті [4, с. 237 – 238].

Херсонес впродовж V – X ст. залишався єдиним місцем виробництва скла на території України та був головним центром, звідки поширювалися впливи візантійської культури на народи Північного Причорномор'я та Придністров'я [11, с. 177 – 178]. Особливо багато тут продукувалося чарок, для яких характерний вінчик з випуклим краєм [6, с. 228].

У курганах і могильниках племен, які в зазначений час проходять Великим Степом, часто знаходять візантійські імпорти, переважно намисто та амулети. Так, на пам'ятках салтівської культури, цей список поповнений ще й скляним посудом, а саме келихами, флаконами для пахоців та колбою, які датуються VIII ст. [1, с. 55 – 57].

Водночас своєрідною у галузі склярства відбувалася візантійсько-руська взаємодія. На зламі X – XI ст. Київська держава стала однією з наймогутніших країн Європи. В економічному житті Київської Русі першочергову роль відігравали сільське господарство, торгівля і ремесла. Швидкий розвиток таких ремесел як виробництво емалі, скла і полив був пов'язаний з будівництвом, яке, обслуговуючи двір князя та його дружинників [14, с. 15]. Головним постачальником художніх виробів для Русі був Константинополь. Найбільш масово скляні вироби осідали у Києві та Новгороді [8, с. 96].

На поч. XI ст. на Русі було освоєно техніку видування скла, починають діяти перші майстерні, зокрема у Києві. Дослідники говорять про функціонування на Русі одинадцяти склоробних майстерень XI – XIV ст., чотири з яких розміщувались в Києві (на території колишньої Десятинної церкви (XI ст.); в районі Подолу (кінець XI – початку XII ст.); в садибі колишнього Михайлівського монастиря (XI – XII ст.); на території Києво-Печерської Лаври (кінець XI ст.) [5, с. 14 – 20]. Інші майстерні діяли в Галичі (XII – XIII ст.), Колодяжині (XII – XIII ст.), на території Райковецького городища (XI – перша половина XIII ст.), в Городську, Новгороді (XIII – XIV ст.), у Рязані (XI – XIII ст.) та Костромі XI – XIII ст. [12, с. 82]. Крім того, у с. Зеленчому, біля Теребовлі зібрано близько тисячі різнокольорових скляних браслетів – готових та напівфабрикатів, що дозволило припустити наявність десь поблизу чи у самій Теребовлі власної склоробної майстерні [14, с. 18]. У зв'язку з цим вважаємо недоцільною гіпотезу Б. Рибаківа про прерогативу Києва у скляному виробництві та інтерпретацію скляних знахідок на території інших міст як результат збуту продукції київських майстерень [15, с. 96]. В той же час можна погодитись із твердженням, що виробництво скла в зазначений період було виключно міським ремеслом [14, с. 400].

Цілком очевидно, що вчителями руських майстрів були візантійці, однак останні не спішили розкрити усі таємниці склярства. Так, секрет виготовлення синього скла для руських майстрів був невідомим. Це саме стосується основного рецепту скляної маси візантійців – натрієво-кальцієво-кремнеземної. Спершу київські майстри варили глухе двокомпонентне свинцево-кремнеземне скло, але вже незабаром створили власний оригінальний рецепт скла. Основний склад нового скла визначався трьома компонентами: піском, суриком (окис свинцю) та поташем (окис калію) [23, с. 184 – 185]. У руслі цього можна говорити про

складний характер запозичення візантійської традиції: використовувалася ідея, однак руські майстри виявились вмілими учнями і пішли своїм шляхом. Це ж стосується способу виготовлення віконного скла. На Русі побутували округлі вікна, в той час як візантійці виробляли прямокутні шиби. Відмінним був і хімічний склад віконного скла [23, с. 68].

Своєрідність візантійського чинника у розвитку склярства на Русі можна простежити і на прикладі Галицько-Волинських земель. Безпосередні докази існування тут склярства були отримані в результаті проведення розкопок неподалік від древнього Галича – одного з найбільших економічних і культурних центрів Русі, розквіт якого припав на XI – XIII ст. [2, с. 105 – 107]. На східній окраїні села Вікторів у двох місцях було виявлено рештки склоробного виробництва. Знайдено чимало каменів з застиглою скляною масою, фрагменти склоплавильних тиглів із залишками скломаси. Серед цих знахідок присутні фрагменти кераміки XII – XIII ст., за якими здійснено датування майстерні [7, с. 12 – 13].

В результаті хіміко-технологічного аналізу вогнетривів встановлено, що галицькі ремісники використовували для їх виготовлення напівкислі вогнетривкі глини, до яких, в окремих випадках додавали пісок для ущільнення маси. Вогнетриви, виявлені в київських майстернях виготовлені з аналогічної сировини [5, с. 139 – 141].

Крім того, цілу тонкостінну посудину пощастило виявити в похованні, яке знаходилось поруч із гробницею Ярослава Осмомисла. Це келих тюльпаноподібної форми зеленкувато-жовтого кольору, який, на думку Я. Пастернака, має візантійське походження. Висота посудини становить 7,2 см, діаметр розширеного дна – 3,2 см. При датуванні знахідки було враховано той факт, що під час пізніших розкопок на «Золотому Току» в Крилосі, на місці колишнього княжого двору, було виявлено дно такої ж посудини разом з глиняним посудом XII ст. Скоріш за все, в цій посудині у могилу помістили священну оливу [13, с. 183]. На думку М. Каргера, місцеві посудини такого типу почали виготовлятися і на Русі у XII – XIII ст. [9, с. 409].

Ще одним містом, що претендує на існування у ньому склоробної майстерні є Звенигород. Найбільше скляних знахідок тут виявлено на території пригороду впродовж 1982 – 92 рр., а саме 3304 предметів. З них 3265 знахідок залягали у горизонті середини – другої половини XII ст. [17, с. 21 – 22].

Найбільш численними є різнокольорові намистини – 2380 екземплярів. Серед них виділяються такі основні форми: кулясті, циліндричні, кільцевидні, бісерні, біконічні, сплющено-кулясті. Більшість намистин із прозорого скла за своїм хімічним складом наближена до виробів київських майстерень, хоч відрізняється від них гамою кольорів. Серед численних кулястих намистин з білого непрозорого скла знайшлися два екземпляри, в центральному каналі яких знаходяться дротяні стрижні, на

яких вони навивались в процесі виготовлення. Ці знахідки можуть бути доказом існування місцевого скловиробництва [17, с. 25 – 26].

Також у Звенигороді виявлено 169 уламків скляних браслетів. На невеликому кладовищі у південній частині пригороду цілий екземпляр знайдено на руці похованої там молодої жінки, а в іншому могильнику на дитинці городища у похованні дівчинки-підлітка на правій руці виявлено два витих браслети з сірого скла, на лівій – один екземпляр з гладкою поверхнею. Унікальними є знахідки скляних медальйонів (усього 13 фрагментів), які до того часу ніде у давньоруських містах не траплялися. Медальйони можуть бути як візантійськими імпортами, так і виробами місцевого походження [17, с. 24 – 25].

Із території Звенигорода походить доволі велика кількість фрагментів скляного посуду, що за попередніми підрахунками, належали 703 посудинам, причому вісім вдалося повністю реставрувати. До основних форм звенигородського посуду належать кубки і лампадки. Кубки мають невелике дно зі слідами від понтії в центрі, майже рівні або розхилені вгору стінки товщиною близько 1,5 мм, рівно зрізаний або потовщений зовні край вінця. Вони виготовлені з прозорого жовтуватого скла, інколи прикрашені горизонтальними або спіральними нитками кольорового скла. Висота чотирьох повністю відреставрованих кубків становить 5,8 – 7 см, діаметр вінець коливається від 6,4 – до 8,8 см. Всього під час розкопок знайдено уламки 233 кубків [17, с. 26 – 27].

Другою провідною формою звенигородського посуду є лампадки лійчастої форми з довгими ніжками та малим рівним дном. Вони виготовлені з прозорого жовтуватого, синього, фіолетового скла, а їх зовнішня поверхня часто прикрашена спіральним ребристим орнаментом. Відреставровані екземпляри мають висоту 10,3 – 13 см та діаметр вінець від 8,9 – 9,4 см. Крім того, з розкопок на звенигородському пригороді походять уламки інших форм посудин, які у зв'язку з їхнім станом збереження не піддаються реконструкції [17, с. 28].

Загалом літописний Звенигород вражає величезною кількістю знахідок скляних виробів, тому логічно говорити про наявність там місцевого скловиробництва. До часу виявлення на території міста беззаперечних доказів цього, дослідники обмежуються припущенням про наявність у Звенигороді великих купецьких складів скляного товару, призначеного на експорт в інші міста Західної Русі та у Центральну Європу. Майже чверть загальної кількості цього товару складають саме візантійські вироби, що значно перевищує подібний показник у Києві. Наявність серед звенигородських знахідок також зразків невідомого у Подніпров'ї так званого фаянсового посуду іранського походження підтверджує факт проникнення у Звенигород східного імпорту торговельним шляхом, що минав Київ. На думку І. Свешнікова, цей шлях йшов вгору по Дністру

до Галича, звідки повертав на Звенигород, далі розгалужувався і один його напрямок йшов по Західному Бугу на північ, другий – на північний захід до Перемишля і звідти у Середню Європу [17, с. 28 – 29]. У цьому контексті слід згадати, що імпортовані скляні посудини сирійського походження на території Галицько-Волинської держави трапляються до XIV ст. [20, с. 146].

На прикладі Звенигороду очевидно, що торгівля скляними речами, в тому числі з Візантією, продовжувалась і в той час, коли вже діяли київські майстерні.

Своєрідно, що з 886 браслетів Києва, виявлених станом на 1972 р., 808 (91,2%) є предметами місцевого виготовлення, 64 (7,2%) – причорноморського походження, 13 (1,5%) – візантійські і один – кавказький [23, с. 109]. Водночас посуд місцевого виробництва має калієво-свинцево-кремнеземний склад скломаси та характерний жовтуватий колір [23, с. 30]. Крім того, виявлені на Русі золочені намистини, скоріш за все, привезені саме з Константинополя, де техніка золочення досягла значного розвитку [23, с. 88]. Відомі аналогічні знахідки і раніше – як своєрідний символ кривичів. Навряд вони виготовляли ці намистини самостійно [22, с. 182].

Таким чином, очевидним постає факт поширення склоробства на Русі під впливом Візантії. Однак цей чинник має своєрідний характер: візантійські скляри не спішили відкривати всі секрети, що стало поштовхом для творчого пошуку місцевими ремісниками. В результаті цього вони винайшли власний рецепт скла, до складу якого входили поташ, сурик і пісок (калієво-свинцево-кремнеземне скло). Крім того продукувалися вироби, переважно намисто та персні, за простим рецептом, принесеним візантійцями: із сурику та піску (свинцево-кремнеземне скло). Поряд з цим присутність скляних знахідок візантійського походження на значній території Русі вказує на той факт, що торгівля склом не припинялася навіть після налагодження власного виробництва. Очевидно, що майстерні, відомі на території Русі могли повною мірою задовольнити попит місцевого населення на скляні вироби. Тому візантійські знахідки є не лише свідченням добре налагоджених торговельно-економічних стосунків між Руссю та Візантією, а й того, що візантійські вироби могли виконувати функцію своєрідного зразка чи прикладу для руських склоробів і після освоєння останніми мистецтва скловиробництва. Також це вказує на те, що поряд із винайденням власної рецептури скломаси, у виготовленні певних зразків скла майстрам на Русі не вдалося досягнути тих успіхів, які мали їх візантійські вчителі.

Література

1. Аксьонов, В. Скляний посуд з поховань салтівського могильника Червона Гусарівка на Харківщині / В. Аксьонов, В. Міхеев // Археологія, 2000. – № 4. – С. 55 – 57.
2. Безбородов, М. А. Стеклоделие в древней Руси / М. А. Безбородов. – Минск, 1956.
3. Белов, Г. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935 – 36 гг. / Г. Белов [под ред. акад. С. Жебелева]. – Севастополь, 1938.
4. Белов, Г. Стеклоделие в Херсонесе / Г. Белов // СА, 1965. – № 3. – С. 237 – 239.
5. Богусевич, В. А. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве / В. А. Богусевич // КСИА. – К., 1954. – Вып. 3 – С. 14 – 20.
6. Голофаст, Л. Рюмки из раскопок ранневизантийского Херсонеса // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 1998. – Вып. 29. – С. 228.
7. Довженок, В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича / В. И. Довженок // КСИА – К., 1955. – Вып. 4. – С. 12 – 13.
8. Даркевич, В. К истории торговых связей Древней Руси / В. Даркевич // КСИА. – М., 1973. – Вып. 138. – С. 93 – 103.
9. Каргер, М. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. / М. Каргер. – М. – Л. – Т. 2. – 1958.
10. Качалов, Н. Стекло / Н. Качалов. – М., 1959.
11. Мартинюк, С. Давнє скло в Україні / С. Мартинюк // Скло України. – К., 2004. – С. 176 – 196.
12. Ольчак, Е. Производство стеклянных перстней на славянской территории в средние века / Е. Ольчак // СА, 1959. – № 3. – С. 81 – 90.
13. Пастернак, Я. Старий Галич. Археологічно – історичні дослідження у 1850 – 1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ, 1998.
14. Рыбаков, Б. Ремесло древней Руси / Б. Рыбаков. – М., 1948.
15. Рыбаков, Б. Сбыт продукции русских ремесленников в X–XII вв. / Б. Рыбаков // Ученые записки Московского государственного университета. – М., 1946. – Вып. 93. – С. 68 – 112.
16. Рожанківський, В. Українське художнє скло / В. Рожанківський. – К., 1959. Свешніков, І. Давньоруське скло із Звенигорода на р. Білці / І. Свешніков // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 20 – 31.

17. *Смішко, М.* Поселення III – IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області (Попереднє повідомлення) / М. Смішко // МДАПВ. – К., 1964. – Вип. 5. – С. 67 – 80.
18. *Сорочан, Е.* Об изделиях из стекла как предмете ремесла и торговли в Византии в IV – IX вв. / Е. Сорочан // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 52 – 63.
19. *Терський, С.* До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2001. – Вип. 10. – С. 130 – 158.
20. *Цигилик, В.* Скляне виробництво на поселенні III – IV ст. н. е. біля села Комарів / В. Цигилик, С. Мартинюк // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 7 – 19.
21. *Щапова, Ю.* Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы) / Ю. Щапова. – М., 1983.
22. *Щапова, Ю.* Стекло Киевской Руси / Ю. Щапова. – М., 1972.

Давньоруська істьба за відомостями історичних джерел X-XIV століття

Луцкай Юрій Володимирович

Луцкай Юрій. Давньоруська істьба за відомостями історичних джерел X-XIV століття. У статті аналізуються свідчення історичних джерел про істьбу на Русі. Згідно цих відомостей, істьба виступає як споруда з піччю, що служила житловим приміщенням і лазнею. У книзі Марка Поло присутній єдиний опис такої будівлі.

Ключові слова: Давня Русь, істьба, лазня, піч, холодна погода.

Луцкай Юрій. Древнерусская истьба по известиям исторических источников X-XIV веков. В статье анализируются сведения исторических источников о истьбе на Руси. Согласно этим сведениям, истьба выступает как постройка с печью, служившая жилым помещением и баней. В книге Марка Поло присутствует единственное описание такого здания.

Ключевые слова: Древняя Русь, истьба, баня, печь, холодная погода.

Lushchay Yuriy. Ancient Russian istba from the known historical sources of X-XIV centuries. This article analyzes the historical sources of information about istba in Rus'. According to these data, istba acts as a building with a stove that served as living quarters and bath. In the book of Marco Polo has only one description of the premises.

Key words: Ancient Rus', istba, bathhouse, stove, cold weather.

Істьба – це частина житлового будівництва на Русі, що є важливим елементом побутового та культурного життя давньоруського населення. Сам термін простежується з ранніх часів Русі і до наших днів. Знання про істьбу містяться у письмових джерелах, археологічному матеріалі, етнографічних даних. Їх дослідження дає можливість більше дізнатись про побут давньоруського населення, про розвиток житлового будівництва.

Окремих досліджень давньоруської істьби не існує, але є багато праць, в яких торкаються цієї тематики. В деяких лінгвістичних роботах розглядається етимологія терміну та згадується при систематизації